

HOLOKAUST NA SLOVENSKU: PERSPEKTÍVA DIVÁKOV. VYROVNANÍ S MINULOSŤOU?

Monika Vrzgulová

Zmenené spoločensko-politické podmienky v spoločnosti Slovenska po roku 1989 priniesli pre jeho obyvateľov v každodennom živote množstvo nových výziev, úloh i otázok. Jedným z prejavov týchto zmien bolo, že sa vo verejnej i odbornej rozprave začali otvárať témy z moderných dejín Slovenska – dovtedy tabuizované, prehliadané, resp. komunistickým režimom ideologicky interpretované. Zrazu tu bola požiadavka, ale i záujem skúmať vlastné dejiny bez diktátu ideológie, nezaťažene a otvorene. Medzi takéto tabuizované historické témy patrilo aj obdobie vojnového slovenského štátu a podoby holokaustu na Slovensku. Historici, spoločenski vedci, ale aj psychológovia a ďalší odborníci sa začali tejto problematike venovať zo zorných uhlov a s metodologickou výbavou svojich vedných disciplín.

V snahe prispieť ku kritickému prehodnocovaniu oficiálnych, resp. politických obrazov minulosti a prekonávaniu historických stereotypov, ktoré prežívajú v našej spoločnosti, pracujem pri etnologických výskumoch predovšetkým metódou oral history. Predstavuje vhodný nástroj na zachytenie subjektívnych výpovedí o prežitých udalostiach v určitom historickom období. Pomocou tejto metódy je možné získať interpretácie historických udalostí z perspektívy jednotlivca, ktorý je však zároveň súčasťou spoločnosti. Príslušnosť k určitej sociálnej skupine, resp. skupinám determinuje, okrem iného, jeho/jej výpovede. Na sociálnu dimenziu pamäti upozornil M. Halbwachs (2010), aj ďalší autori, napríklad J. Assmann (2001). Prostredníctvom konceptu kolektívnej pamäti poukázali na závislosť pamäťových procesov na vonkajších podnetoch a na konkrétnom sociálnom kontexte (Ferencová – Nosková 2009: 21-31).

Spomienky pamätníkov zachytávané metódou oral history skúmam ako individuálne obrazy historických udalostí, resp. ich mentálne reprezentácie, ktoré v zmysle teórie epidemiológie reprezentácií (Sperber 1996) môžu byť komunikované a následne osvojené určitým okruhom príslušníkov sociálnej skupiny ako reprezentácie kultúrne, resp. verejné. Sociálna skupina a jej prostredie, v tomto konkrétnom prípade skupina nežidovských obyvateľov Slovenska, je zaplnené reprezentáciami o minulosti (napríklad o živote počas vojnového slovenského štátu): mentálnymi aj verejnými. Každý člen skupiny má vo svojej hlave množstvo vlastných mentálnych reprezentácií, ktoré vytvárajú jeho individuálne poznanie. Ich komunikáciou navonok – zverejnením – stávajú sa mentálne reprezentácie verejnými. No len malá časť mentálnych reprezentácií, opakovane komunikovaná a šírená v skupine, sa stane súčasťou spoločne

zdieľaných kultúrnych reprezentácií – môžeme to konštatovať vtedy, ak sa ich mentálne verzie utvoria u väčšiny členov skupiny. Kultúrne reprezentácie sú teda podmnožinou množiny mentálnych a verejných reprezentácií, ktoré sa dlhodobo vyskytujú v danej sociálnej skupine (Sperber 1996: 32-33).

V centre pozornosti tejto práce je materiál z dvojročného oral history výskumu, ktorý bol sústredený na nežidovských svedkov obdobia vojnového slovenského štátu. Nakrútené výpovede obsahovo analyzujem, pričom používam koncept kultúrnych reprezentácií Dana Sperbera (1996). Aktuálny výskum je zameraný na to, aké reprezentácie života židovskej komunity v rokoch 1938–1945 na území vtedajšieho slovenského štátu sú šírené vo vzorke najstaršej generácie nežidovského obyvateľstva Slovenska v súčasnosti.

ETNOLOGICKÝ VÝSKUM HOLOKAUSTU NA SLOVENSKU

Pre etnologický výskum problematiky holokaustu na Slovensku bol kľúčový prvý oral history výskum realizovaný až po roku 1989 pod gesciou Nadácie Milana Šimečku (v rokoch 1995–1997). V centre jeho pozornosti boli spomienky obetí holokaustu – židov. Výsledky tohto výskumu sa stali materiálom, ktorú analyzovali a interpretovali vo svojich prácach viacerí bádatelia (Bumová 2008, 2010; Hapalová 2010; Salner 1997, 2000, 2005; Vrzgulová 2007, 2011, 2012). Interpretácie životných skúseností príslušníkov židovskej minority počas holokaustu tvoria v súčasnosti hlavný prúd našich poznatkov o obsahoch, ktoré sa o holokauste na Slovensku komunikujú touto skupinou pamätníkov. Dodnes však nemáme relevantné poznatky o tom, ako prežívali a hodnotili, resp. interpretovali udalosti holokaustu tí, ktorí neboli jeho obeťami, ale divákmi či vykonávateľmi.¹ Túto asymetriu len slabo vyvažuje biograficky ladená literatúra napríklad o osudoch oficiálnych predstaviteľov vojnového slovenského štátu, resp. reprezentantov majority v danom období. Publikované texty predstavujú materiál rôznej odbornej kvality. V tejto súvislosti výnimočným počínom bolo vydanie troch zväzkov prejavov a článkov Jozefa Tisa pracovníkmi Historického ústavu SAV (2002, 2007, 2010).

„Mlčiaca väčšina“ slovenskej spoločnosti, obyvatelia dedín a miest Slovenska tvoriaci prostredie, v ktorom sa odohrávali jednotlivé etapy holokaustu na Slovensku, zostávala dlho takmer neprebádaná (čiastočné výsledky priniesli napríklad výskumy živnostníkov v meste v období rokov 1918–1948, Vrzgulová 2000). Kvalitatívny posun predstavuje realizácia rozhovorov v rámci medzinárodného dokumentárneho projektu oral history *Crimes against Civilian Populations during WW2: Victims, Witnesses, Collaborators and Perpetrators*² s nežidovskými svedkami doby zo

¹ Pomáham si v tomto prípade kategorizáciou R. Hilberga (2002), ktorý hovorí o páchateloch, obeťoch a divákoch.

² Vo Washingtone je nositeľom tohto výskumného projektu United States Holocaust Memorial Museum <http://www.ushmm.org/>.

Slovenska. V nasledujúcom texte približujem charakter a realizáciu výskumu, výskumnú vzorku a prvé zistenia vyplývajúce priamo z realizácie rozhovorov, ako aj z primárneho spracovania nakrútených výpovedí.

VÝSKUM ORIENTOVANÝ NA MAJORITU

Slovenská republika sa v roku 2011 pripojila ku krajinám strednej a východnej Európy, kde sa tento výskum s lokálnymi výskumnými tímami začal už v roku 1996.³ V rámci neho sa zbierajú a zaznamenávajú na videozáznam výpovede (zjednodušene vymedzené) nežidovských svedkov obdobia druhej svetovej vojny. Výskum bol už realizovaný vo Francúzsku, Nemecku, Taliansku, Holandsku, Poľsku, na Ukrajine, v Rumunsku, Moldavsku, Litve, Lotyšsku, Estónsku a v štátoch na území bývalej Juhoslávie. V týchto krajinách bolo spolu nakrútených okolo 1400 rozhovorov.

Od roku 2011 sa súčasne začal realizovať výskum aj v Maďarsku, Českej republike a na Slovensku. Vo všeobecnosti je v centre záujmu výskumníkov zaznamenávanie spomienok očitých svedkov na prenasledovanie, zlé zaobchádzanie, ponížovanie, krádeže, deportácie a vraždenie rasovo, politicky a nábožensky zadenovaných nepriateľov tretej ríše a jej kolaborantov. Rovnako je pozornosť výskumníkov sústredená aj na výpovede o lokálnych kolaborantoch, ktorí napomáhali páchatelom v ich zločinoch proti ľudskosti. Na Slovensku sme sa sústredili predovšetkým na zdokumentovanie osudov lokálnych židovských obyvateľov z pohľadu majoritných susedov – ako oni videli a spomínajú na dopad protižidovských nariadení na ich každodenný život, diskrimináciu, väznenie, deportovanie, život v zberných a pracovných táborech, ako aj na osud židovského majetku po deportáciách majiteľov z miest a dedín Slovenska.

CHARAKTERISTIKA FÁZ VÝSKUMU A VÝSKUMNEJ VZORKY

Výskum na Slovensku sme zatiaľ realizovali počas dvoch rokov. Skladal sa z prípravnej, realizačnej a finálnej fázy, ktorá ešte stále pokračuje. V prípravnej fáze sa uskutočnilo stretnutie s budúcimi lokálnymi výskumníkmi – ľuďmi z rôznych regiónov Slovenska. Na stretnutí dostali informácie o cieľoch, metódach výskumu, ako aj detaily o spôsobe jeho realizácie. Medzi prvoradá informácie patrila aj charakteristika potenciálnych respondentov a požiadavky, ktoré mali spĺňať.

Ľudia, ktorých sme napokon navštívili a robili s nimi interview nepredstavujú reprezentatívnu vzorku populácie Slovenska. Formovanie skupiny respondentov sa odvíjalo v prvom rade od záujmu a iniciatívy lokálnych výskumníkov. Úspešnosť projektu závisela však aj od istej dávky šťastia, či identifikovaní pamätníci boli ochotní sa s výskumníkmi stretnúť a vypovedať.

³ Hlavným koordinátorom je izraelský historik a dokumentarista Nathan Beyrak, ktorý viedol aj spomínaný oral history výskum Osudy tých, ktorí prežili holokaust v rokoch 1995–1997. Za Slovensko koordinátorkou výskumu bola Monika Vrzgulová, ktorá viedla slovenský tím zložený z etnologickej Evy Riečanskej, lokálnych výskumníkov – predovšetkým stredoškolských pedagógov a lokálnych aktivistov z celého Slovenska. Záznam o projekte je možné nájsť na stránke USHMM vo Washingtonu <http://collections.ushmm.org/search/catalog/irn50682>

Hlavná podmienka, ktorú museli respondenti nevyhnutne spĺňať bola, že na vlastné oči videli situáciu, ktorá môže byť označená ako „realizácia protižidovských opatrení v praxi“. Ďalšou podmienkou bol vek respondenta či respondentky v dobe, keď opisovanú udalosť videli a zažili. Tento vek sme stanovili na základe praktických skúseností z výskumu v iných krajinách Európy na desať rokov. Vychádzali sme aj z predpokladu, že zážitok z mimoriadnej, emotívne vypätej situácie zostáva v pamäti spomínajúceho zakonzervovaný v takmer nemennej podobe aj po dlhých desiatkach rokov.

REALIZAČNÁ FÁZA VÝSKUMU

Realizačná fáza mala dva stupne. Lokálni výskumníci vytypovali počas dvoch rokov okolo štyridsať ľudí, ktorí spĺňali vyššie uvedené požiadavky a vyjadrili predbežný záujem o účasť vo výskume. Prvé kolo stretnutí a predrozhovorov nakoniec absolvovalo tridsaťsedem z nich.⁴

Prvý stupeň obsahoval prípravný rozhovor. Ten sme zrealizovali s každým respondentom. Nasledoval po kontaktných stretnutiach, na ktorých sa so svedkom stretol sám lokálny výskumník. Predrozhovory, resp. prvé interview slúžilo na zoznámenie sa s respondentom, na podrobné vysvetlenie zámerov, cieľov výskumu, jeho využitie, ako aj na zistenie, či jednotliví pamätníci spĺňajú podmienky výskumu a sú ochotní a schopní absolvovať rozhovor. Predrozhovor bol nahrávaný na audiozáznam (2011), resp. na ručnú digitálnu kameru (2012) a mal formálne jednotnú štruktúru. Toto prvé interview bolo posledným rozhodujúcim momentom, na základe ktorého sme respondentov zaradovali alebo vyradovali z ďalšieho výskumu. Štruktúra rozhovoru bola pri jednotlivých respondentoch v princípe rovnaká, v závislosti od veku respondenta/respondentky obsahoval štyri základné okruhy otázok radených chronologicky za sebou:

- otázky na život v prvej ČSR: kvalita židovsko-nežidovských vzťahov v lokalite, osobná, rodinná skúsenosť a vzťahy so židovskou komunitou, miesto, význam a pôsobenie židovskej komunity, jej priestorové rozloženie v lokalite;
- otázky ku zmene politickej situácie: rozpad ČSR, vznik samostatného slovenského štátu a dopad týchto udalostí na kvalitu nežidovsko-židovských vzťahov, na židovskú komunitu, jej život, príklady na postupné uvádzanie protižidovských nariadení do praxe a ich konkrétne prejavy v lokalite (nosenie žltej hviezdy, zákazy obmedzujúce pohyb, vykonávanie povolaní, arizácie, deportácie, ukrývanie židov, pomoc pri úteku, ukrývanie majetku židovských susedov, aktivity miestnej pobočky Hlinkovej gardy, lokálny protifašistický odboj, situácia po deportáciách);

⁴ Dve stretnutia sa neuskutočnili, lebo respondenti zmenili názor a nechceli sa s nami stretnúť. Stalo sa tak po zásahu rodinných príslušníkov, ktorí si neželali, aby ich rodičia poskytli rozhovor na tému vojnového slovenského štátu. Dve ďalšie stretnutia sa neuskutočnili kvôli náhlemu zhoršeniu zdravotného stavu respondentov.

- otázky na situáciu po oslobodení: návrat židovských susedov domov, reakcie majority, snaha o spolunažívanie v mieri;
- okruh otázok dotýkajúci sa samotnej reflexie zažitých a videných udalostí v po-vojnovom období, resp. v súčasnosti v rodinnom, priateľskom okruhu respondentov, resp. ich komunikovanie smerom k mladším generáciám, hodnotenie popisovaných udalostí z dnešnej skúsenostnej pozície svedkov.⁵

Bezprostredne po rozhovore sa výskumný tím dohodol, či budeme pokračovať vo výskume aj druhým rozhovorom a dohodli sme predbežne termín tohto filmovacieho stretnutia. Niektorí respondenti mali pripravené dobové fotografie miest, ľudí, o ktorých rozprávali. Tie nám lokálni výskumníci buď poslali naskenované, alebo sme ich nasníмали na kameru po dokončení interview.

Výsledkom prvého stretnutia (nahrávali sme na diktafón, resp. malú digitálnu kameru) bol spracovaný a komentovaný záznam výpovede. Rozdelili sme ho na tematické okruhy a bol doplnený sumárom celej výpovede. Ten obsahoval údaje o respondentovi, o hlavných líniách jeho rozprávania s podrobným zachytením popisovaných situácií. Zároveň sme vyznačili miesta, kde bolo potrebné informáciu overiť, doplniť či vysvetliť. Jednotlivé výpovede spolu s biografickými informáciami o respondentoch slúžili ako pomôcka na odkontrolovanie vyrozprávaných zážitkov, resp. ako vodítko na kladenie ďalších rozširujúcich, podrobnejších, špecifických otázok pri druhom rozhovore. Ten bol nakrúcaný na profesionálny obrazový a zvukový záznam.

Pri druhom stretnutí a nakrúcaní rozhovoru s profesionálnym tímom na filmovú kameru, sme dodržiavali chronologickú súslednosť a štruktúru prvého interview. Každý respondent mal k dispozícii dostatok času na formulovanie svojej výpovede, mohol sa vrátiť k už opísaným udalostiam, dovysvetľovať, resp. doplniť svoju prvú verziu. Do výpovede zasahovali výskumníci dodatočnými, spresňujúcimi, resp. navodzovacími otázkami.

PRVÉ ZISTENIA

V súčasnosti nakrútené rozhovory naďalej spracovávam, študujem a analyzujem. Prvé zistenia, ktoré môžem v tomto štádiu výskumu formulovať, sa týkajú okolností a priebehu výskumu, charakteristiky skupiny respondentov a odpovedí na dve otázky:

⁵ Pri predrozhovore boli prítomní šéf výskumu Nathan Beyrak, výskumníčka, etnologička Eva Riečanská, lokálni výskumníci a ja. Otázky sme kládli tak, aby rozprávanie sledovalo naznačenú štruktúru. Dôraz sme kládli na to, aby nám respondenti vyrozprávali vlastný zážitok, opísali situáciu videnú na vlastné oči. Táto požiadavka bola kľúčová. Jednotlivé zážitky, ktoré respondenti rozprávali, sme sa snažili dopĺňujúcimi otázkami rozvinúť. Respondenti boli vyzývaní k čo najdetailnejšiemu opisu celej udalosti, k podrobnému vysvetleniu situácie. Pri odpovediach na dopĺňujúce otázky si často spomínajúci vybavili úplné detaily a maličkosti, ktoré plasticky dokreslili ich spomienky. Keď sme vyčerpali vopred naplánované okruhy otázok, pamätníci dostali ešte priestor, aby samostatne uzavreli rozhovor tým, čo ešte neodznelo a čo oni pokladali za potrebné povedať.

prečo boli ochotní sa výskumu zúčastniť a na *čo* spomínali, aké informácie ich výpovede obsahovali. Obsah aj rozsah spomienok jednotlivých pamätníkov, ich vedomosti o dani, zážitky a spomienky súviseli celkom prirodzene aj s ich vekom.

Z hľadiska veku tvorili respondenti tri základné skupiny: prvú tvorili tí, ktorí patrili v sledovanom období medzi už dospelých (slobodných alebo vydaté/ženatých), druhá bola skupina tínedžerov medzi 12–17 rokom života a tretiu skupinu tvorili deti od 12 rokov nižšie.

Stretnutia s potenciálnymi respondentmi sa vo väčšine prípadov konali v ich vlastnom byte či dome. V ôsmich prípadoch, na výslovnú žiadosť respondentov, sme sa stretli na neutrálnom mieste – mimo ich bydliska a mimo ich príbuzných. Skupina respondentov, s ktorými sme nakrútili aj druhý rozhovor, bola tvorená dvanástimi mužmi a trinástimi ženami narodenými v rozmedzí rokov 1920–1937. Štrnásti boli z miest, ostatní žili na vidieku. Ako som už konštatovala vyššie, vytváranie výskumnej vzorky záviselo v prvom rade od ochoty oslovených ľudí poskytnúť rozhovor. Nebolo našou ambíciou kreovať skupinu na základe požiadaviek rovnakého zastúpenia mužov a žien, či na základe dosiahnutého vzdelania, etnickej či náboženskej príslušnosti. Je náhodné, že rodovo je skupina respondentov v rovnováhe. Naopak, príslušnosť k vierovyznaniu, sa ukázala ako závažný dôvod, prečo sa respondenti rozhodli zúčastniť výskumu, čo však ukázali dodatočne až ich konštatovania v rozhovore a celkový obsah ich výpovedí.

Všetci respondenti boli dostatočne oboznámení s priebehom rozhovoru, takže ich nakrúcanie prebiehalo v pokojnej pracovnej atmosfére. Na začiatku rozhovoru sa respondenti sami predstavili, povedali svoje meno, dátum a miesto narodenia, v krátkosti charakterizovali rodinné zázemie. Následná výpoveď sa spravidla vzťahovala práve k miestu, kde sa narodili a žili.

PREČO SA PAMÄTNÍCI ROZHODLI VYPOVEDAŤ

Explicitne žiaden z respondentov neformuloval *prečo* sa rozhodol stať súčasťou nášho výskumu – až na dva prípady. Išlo o mužov, amatérskych lokálnych historikov. Ich intenzívny záujem o miestne dejiny, sa však stával počas rozhovoru častejšie hendikepom ako výhodou. Vo viacerých prípadoch sme museli oddeľovať ich vlastné zažité spomienky od neskoršie získaných a prevzatých poznatkov, keďže primárna požiadavka výskumu hovorila o očitých svedkoch doby. Odpoveď na otázku *prečo* sa pamätníci rozhodli poskytnúť rozhovor, vyplynula veľmi jasne z ich rozprávania. Všetci respondenti deklarovali blízke, až priateľské kontakty so svojimi židovskými susedmi. Ich spolunažívanie charakterizovali každodenné kontakty, navštevovanie sa, výpomoc, trávenie voľného času, spoločná hra detí, prípadne pracovné kontakty.

„Kamarátky židovské dobré boli, lebo ja tam medzi nima vyrastala. Sme žili na jednom dvore, aj v susedstve... Tá Perla bola moja kamarátka [...] Friedmanovi desať detí mali a nas bolo tiež desať... Viete, že mi sme žili jak jedna rodina. My

sme plakali, keď ich už prenasledovali. Oni chudáci sa báli, tak my sme ich ukrývali, koľko sa len dalo, žeby len sme ich zachránili“ (ž., 1921).⁶

Práve kvalita spolunažívania so židovskými susedmi, bola dôvodom, prečo sa rozhodli poskytnúť svoje svedectvo o skúmanom historickom období. Chceli podať informácie o ľuďoch, ktorí už v ich lokalite v súčasnosti nebývajú, ani ich potomkovia. Ďalším dôvodom, ako vyplynulo z výpovedí, bola príslušnosť svedkov ku konkrétnemu vierovyznaniu, ich hodnotová orientácia, demokratické zmýšľanie a morálne zásady rezistentné voči mohutnej protižidovskej štátnej propagande. Predovšetkým náboženská príslušnosť sa ukázala ako rozhodujúci faktor účasti vo výskume. Väčšina respondentov sa hlási k evanjelickému, pravoslávnomu a gréckokatolíckemu vierovyznaniu. Tento fakt determinoval ich život vo vojnovom slovenskom štáte a podnietil ich k vypovedaniu.

Zo strany lokálnych politických autorít, miestnej organizácie Hlinkovej gardy, ale aj reprezentantov rímskokatolíckej cirkvi a časti rímskokatolíckych spoluobčanov, boli v dôsledku odlišného vierovyznania ako náboženská menšina terčom určitej diskriminácie a zastrasovania. V tejto súvislosti sa v naratívach objavujú formulácie typu: „...gardisti nám hovorili: po židoch prídete na rad vy...“, prípadne spomienky na šikanu v škole zo strany učiteľov aj spolužiakov, na nerovnaký prístup v rámci vyučovania, na vyhrážanie sa gardistov ich rodičom, varovanie pred pomocou židom a pod.

„...Keď vznikol slovenský štát v dedine otca volali ako urážlivo „Čechúň“. Problém bol, že on nebol katolík, bol rusínskej národnosti ... tiež vadilo, že sa priatelil s pánom Schwartzom (miestny židovský poľnohospodár, pozn. M.V.). Rusíni a luteráni boli vyhlasovaní za nepriateľov slovenského národa“ (m., 1924).

Iná pamätníčka si spomínala, ako bola po vzniku slovenského štátu jej školská trieda rozdelená na katolícku a luteránsku časť, židovské deti boli z nej už vylúčené. Deti evanjelikov museli vykonávať fyzicky náročné práce pre katolíckeho riaditeľa školy a jeho manželku. (ž., 1932) Práve škola bola miestom, kde sa často deti stretávali bezprostredne s protižidovskou propagandou, ktorá mohla byť v rozpore s ich výchovou doma.

„...keď nastal slovenský štát v tisíc deväťstotridsiatom deviatom roku, mali sme už zakázané v triede so židmi sa rozprávať, pokým im nezrobili židovskú školu na námestí. Keď zvlášť v škole, učitelia nás obmedzovali, aby sme sa nerozprávali, nestretávali s nima...“ (ž., 1927).

O ČOM PAMÄTNÍCI VYPOVEDALI

Vzhľadom na intenzívne priateľské vzťahy so židovskými spoluobyvateľmi mesta či dediny, poskytli respondenti v rozhovoroch zasvätené informácie o spoločnom

⁶ Ukážky zo spomienok respondentov uvádzam v kurzíve a s úvodzovkami. Priamu reč, aj parafrázy výpovedí v záujme ochrany respondentov označujem len písmenom m/ž a dátumom narodenia.

spolunažívaní, o spôsobe života židovských susedov, ich rodinných väzbách, spôsobe obživy, zvykoch a celkovom pôsobení v lokalite.

V spomienkach je možné nájsť zmienky o kvalite spolunažívania v rámci česko-slovenského štátu do (zjednodušene vymedzené) vzniku slovenského štátu v roku 1939 a o vývoji židovsko-nežidovských vzťahov na lokálnej úrovni po 14. marci 1939. Drobnokresba rôznych situácií odohrávajúcich sa medzi židovskými a nežidovskými susedmi, ale aj medzi židmi a predstaviteľmi štátu a jeho politiky závisí nielen od veku pamätníka, ale aj od jeho osobnostných vlastností a záujmu o udalosti odohrávajúce sa vo verejných priestoroch dedín a miest. Zo spomienok sa dozvedáme mená židovských rodín, aj jednotlivých členov. Ich pozíciu v lokalite.

Spomienky na život do marca 1939 vo vidieckom i mestskom prostredí sa rôznia v závislosti od veľkosti sídiel, veľkosti židovskej komunity v nich, aj od konfesionálneho zloženia majority. Prinášajú napríklad obraz dedín, kde žilo spravidla niekoľko židovských rodín, často v príbuzenskom vzťahu. Ich ekonomické postavenie bolo zväčša veľmi podobné ako u nežidovských obyvateľov – živil sa ako drobní roľníci, podomoví obchodníci, respektíve vlastníci často jediného obchodu v lokalite. Od svojich nežidovských susedov sa líšili vzťahom ku vzdelaniu a samozrejme aj prejavmi každodenného života, ktoré determinovalo (ako napokon všetkých obyvateľov) ich náboženstvo. Dobový obraz miest vo výpovediach upozorňuje na význam židovskej časti strednej vrstvy v mestách na Slovensku na prelome 30. a 40. rokov 20. storočia: pamätníci spomínajú menovite židovských obchodníkov, u ktorých pravidelne nakupovali. Upozorňujú na spôsob, akým komunikovali so stálymi zákazníkmi, na zaužívaný spôsob predaja (aj) základných potravín „na knižku“⁷ a podobne.

Ďalšou témou v spomienkach boli prejavy protižidovských nálad a realizácia protižidovskej politiky (označenie židov, arizácia ich majetku, deportácie a dražby židovského majetku) na lokálnej úrovni. Charakteristiky miestnych gardistov, ich správania voči židovským obyvateľom, aj nekatolíckym občanom sa rôznia. Príslušníci miestnej Hlinkovej gardy (ďalej HG), E. Nižňanský (2005) ich označuje termínom lokálni agresori, boli priamymi vykonávateľmi protižidovskej politiky štátu v jednotlivých dedinách a mestách. Strážili verejný poriadok, demonštrovali na verejnosti svoju moc slávnostnými pochodmi a spevom bojových piesní, odvádzali miestnych židov do transportov, podieľali sa na arizáciách nehnuteľného majetku a na dražbách hnutelného majetku zo židovských príbytkov. V niektorých prípadoch pamätníci zdôrazňujú, že v ich dedine najnegatívnejšiu úlohu zohrali gardisti novoprišelci, nie domáci. Obraz miestnych gardistov je tak ambivalentný: na jednej strane ich opisujú ako ľudí z chudobnejších katolíckych rodín, resp. ako ľudí bez škrupúl, ktorí neskrývali svoj záujem o židovský majetok. Časté sú konštatovania, že práve vďaka pozícii v HG sa dostali ku židovským obchodom, domom a krčmám.

⁷ Vo viacerých výpovediach respondenti konštatovali, že oni alebo ich rodičia kupovali na úver – sumu za nákup si obchodník zapísal do knihy v obchode aj do menšieho zošitka kupujúcemu a v dohodnutých intervaloch zákazník dlh splatil.

„...arizovali miestni občania, ktorí mali kontakty na Hlinkovu gardu a Hlinkovu slovenskú ľudovú stranu... v Prešove obchody, podniky, aj domy prechádzali na rôznych členov, funkcionárov HG, HSLS. Mnohé obchody boli potom zbombardované, tak z toho arizátori nič nemali. [...] Arizátori dva-tri mesiace ešte zamestnávali pôvodných vlastníkov, ale všetky dohody medzi nimi sa nedodrжали. Snažili sa ich dať preč.“ (m., 1933)

Na druhej strane sú v rozhovoroch zmienky o tom, ako miestni gardisti či predstavitelia Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (ďalej HSLS) varovali miestnych židov pred deportáciami, ako podporovali partizánsky odboj hrajúc dvojitú hru, či o tom, ako odišli do hôr a pridali sa k Slovenskému národnému povstaniu (ďalej SNP). Všetky spomienky však svedčia o tom, že príslušníci lokálneho spoločenstva mali vedomosti, kto bol aktívnym gardistom, kto realizoval deportácie, kto organizoval dražby zariadení domov po deportovaných židoch, aj kto na nich nakupoval. Respondenti z menších lokalít uvádzajú mená najznámejších miestnych gardistov, ich konkrétne činy. Niektorí naopak upozorňujú, že predovšetkým deportácie, odvedenie miestnych židov ku transportom robili gardisti a v civile oblečení, podľa spomínajúcich, pravdepodobne policajti z okresného mesta či neznámi uniformovaní chlapi. Tento fakt vysvetľujú kladným vzťahom miestnych gardistov ku „svojim“ židom.

Ďalšia téma, ktorá rezonuje vo všetkých spomienkach sú deportácie – obdobie tesne pred nimi, posledné stretnutia so židovskými susedmi, čo hovorili, aké boli ich informácie či predstavy o tom, kam pôjdu. Rodičia mnohých pamätníkov poskytli židovským známym priateľskú službu – prijali do úschovy časť ich majetku, alebo ho odkúpili, aby títo mali na cestu peniaze. V časti výpovedí nachádzame informácie o pomoci pri úteku židovských susedov z lokality, o zadovážení úkrytu v dedine či mimo nej, o vybavení falošných dokumentov, krstných listov. Priebeh deportácií je u mnohých respondentov zlomovým bodom rozhovoru. Na vlastné oči videli, ako – zväčša bez náznaku odporu – odvádzali gardisti (miestni či cudzí) ich susedov, spolužiakov, kamarátov – pešo, na vozoch s konským záprahom miestneho gazdu, na nákladných autách či autobusoch na najbližšiu železničnú stanicu alebo na zberné miesto pri väčšom meste. Vedomosti o smere cesty deportovaných sa rôznia a je komplikované určiť, či nejde skôr o poznatky získané v desaťročiach po vojne. Starší pamätníci podávajú veľmi detailné opisy situácie: zhromaždenie židovských rodín, resp. mladých židov na námestí alebo ich eskortovanie z domovov ozbrojenými gardistami aj mužmi v civile – ako vyzerali, ako sa správali.

„...videla som Bliminu babku, v takom voze ich gazdovia s koňmi odviezli. Chovali sa ku nim drasticky. Od bránky som videla, asi dvaja gardisti tam boli. Najprv ich dali do bužni (synagóga nárečovo, pozn. M.V.), tam aj ten voz šiel [...] o deň o dva ich z bužne viedli na stanicu. Aj sme sa rozlúčili s Blimou, aj s rodičmi, podali si ruky a povedali si dovidenia. Gardisti to dovolili, sa rozlúčiť, ako so starými susedmi [...] raz som bola na stanici, videla som ako ich nakladali ...ako jeden

gardista pchal staršiu pani do vagóna. Bol tam krik, plač. To málokto vydržal sa dívať, len deti ako ja“ (ž., 1927).

„...zohnali ich na námestí s kufami, matky s malými deťmi, bili ich ...keď sme to videli, sme plakali. Mohlo tam byť tak päťdesiat ľudí, gardisti kopali im do kufrov, niektorí ich tam nechali. Hnali ich cez mesto peši do lágra. Nemohla som sa s nima rozlúčiť, lebo nás k nim nechceli pustiť. Išli sme s nima až po križovatku. Vedeli sme kam ídú, lebo išli na most. Vedeli sme, že je tam tábor“ (ž., 1929).

Mnohí hovoria mená deportovaných, ale aj deportujúcich, viac je však takých, ktorí konštatovali, že mená gardistov nepovedia, lebo ich deti a vnúčatá stále žijú v ich dedine i meste.

„...najviac bol proti židom ten, čo mal z toho úžitok – veliteľ Hlinkovej gardy vo Zvolene, Hubička sa volal [...] dosť bolo gardistov vo Zvolene, niektorí boli zlomyselní. Čo gardisti rozkázali, to ste museli spraviť, ...chodili v uniformách, čižmy nosili, rajtky boli móдне, čiapku vojenskú. Človek mal rešpekt. Boli ako frajeri.“ (ž., 1925)

„Spomínam si, ako sme s mamičkou boli v obchode, a cez výklad sme videli gardistu, od nás, ako ide po ulici s kufrom z vlaku. A zákazníčka povedala mamičke: ‚Zasa po židoch niečo nesie‘ ...“ (ž., 1923)

„V Bardejove bulo veľo gardistov, každý sa chcel vyťahnuť, vyznamenať u Nemcov. Určite mali za to dačo, zadarmo by neudávali, nerobili konfidentov. Voči vlastným nič nerobili, iba proti židom. Napomáhali ich expedovať. Väčšinou chodili robiť do iného mesta a v Bardejove boli cudzí gardisti, bývali v hoteli Republika.“ (m., 1932)

Viacerí spomínajúci si vybavili scény deportácie a vetu, ktorú niekto z deportovaných zakričal na okolostojaci dav: „Čo sa deje nám, bude sa aj vám!“ (ž., 1934). Deportácie z dedín a miest sa niekedy robili v takom čase, aby majoritné obyvateľstvo nebolo prítomné – v noci, resp. nad ránom, konštatuje časť respondentov vo svojich spomienkach.

„...videla som, jak ich stamaď na stanicu viedli. Každý mal maly batožtek, ostatne museli tak nechať. To som videla z domu, lebo tretí dom od nas bula bužňa. Okolo nich gardisti, nie z Raslavic, tí z vlaku, čo prišiel od Bardejova. Zastal v Raslaviciach a zobrali židov z bužni. Celu noc v nej buli, lebo o osmej rano už išli na stanicu“ (ž., 1920).

Významné miesto v spomienkach respondentov majú opisy arizácií, resp. predovšetkým rabovania v židovských domoch, na gazdovstvách, ako aj opisy dražieb židovského majetku po deportácii. Pri otázke na arizácie židovských domov, firiem, obchodov pamätníci viac menej zhodne konštatovali, že k takýmto majetkom sa dostali predovšetkým gardisti a aktívni prorežimoví úradníci.

„Najprv čosi bolo, že pod národnou správou budú tie obchody a boli tam ľudia, ktorí mali o tie obchody záujem. Potom sa im hovorilo arizátori, že tie obchody arizovali po čase. Mohli si ich odkúpiť za nejakú cenu [...] kto arizoval, nespomínam si...

Müller, bazár Bílka viem, že prevzal. Poťažne Bílkova manželka ... ešte sa pamätám, obchod so železom – Klug, prevzala pani Mocková ... to bola žena z domácnosti. Každý bol prekvapený, že nerozumie tomu a že sa dáva do obchodovania. Ale pres to všetko, to bolo asi výhodné prísť ľahko k obchodu...“ (Ž., 1923)

„Arizátori? To boli rôzni súkromníci, alebo mali obchod a ešte viacej si zveladili ten obchod. Samozrejme tam bolo vela tovaru, tak prišli zadarmo k tým tovarom. Hovorím, oni to takto využili, zneužili, a to boli všetko miestni, ktorí to využili, ktorí mali na to bunky, ktorým to dobre robilo. Prišli k peňázom, k hotovosti, k tovarom. Samozrejme [židia] zostali bez práce, alebo neboli zamestnaní. Proste už nemali peňaže sa vykúpiť. Ktorý mohol, tak sa vykúpil peňázmi, dokiaľ mohol. Kto nemohol, tak už potom ich zobrali [...] ja som ich všetkých, všetkých poznala, lenže to už je doba, to už sú... (odmlka) ...to už len deti a vnukovia žijú a tí možná ani nevedia, že otec alebo dedko, akým spôsobom sa obohatili. Alebo nechcú vedieť“ (Ž., 1920).

Vo výpovediach niekedy respondenti konštatujú, že si nepamätajú, čo sa stalo so židovskými obchodmi, ktoré boli v ich obci zároveň jediné. Až doplňujúcimi otázkami sme získali informácie, ktoré hovorili o tom, že respondenti rozlišovali medzi „straníčkou“ arizáciou zaslúžilých ľudí a arizáciou „obyčajných“ ľudí. Ako v rozhovore uviedol syn arizátora – židovské obchody boli po deportáciách zatvorené. Neskôršie kresťania, ktorí ich chceli prevádzkovať, sa mohli o ne uchádzať. Aj jeho otec tak urobil a dostal židovský obchod. Je zrejme, že tento dohodnutý proces nevnímal a ani v súčasnosti nepokladá za skutočnú arizáciu.

„Tak už ich prenasledovali, brali od nich obchody, brali hospodárske roboty, a už len žili zo dňa na deň. Až pokým ich nezobrali do tábora [...] také väčšie obchody arizovali naši ľudia – no zobrali od nich všetko zadarmo ... u nás nikto nearizoval. Tu boli len dva obchody, a to len tak zobrali, že sam žid prišiel ponúknuť... on chodil za mojím otcom. My sme boli osem bratov. On chodil: „maš kopy dzeci, zober, budzeš mac obchod“. Potom sme si to zobrali no, a sme mali, pokym neprišla revolucia v štyridsiatomosmom [...] arizacie to išlo úradne, úrady už pridelovali ... kto si dal žiadosť, na to, na obchod, alebo tak dajak ... to musel byť organizovaný v tejto strane a tak dostal. No i muj otec mušel isc do strany, vstúpic, keď ten obchod chcel zobrac“ (m., 1926).

Z tejto spomienky je možné vyrozumieť, že pamätník sa nezamýšľal nad vzťahom arizácia majetku a deportácia bývalých majiteľov, ani nevidí medzi týmito dvoma procesmi súvislosť. Aj z ďalších výpovedí je zrejme, že arizácie sú v pamäti svedkov zafixované skôr ako politické utajené hry, dokonca sú v spomienkach často kladené za deportácie, hoci im predchádzali. Frekventovanejšie sa v spomienkach objavujú situácie po deportovaní miestnych židov. Ich obydlia, obchody boli uzavreté a zapečatené, no stávali sa terčom rabovania. Dialo sa tak predovšetkým v noci, bez svedkov, a tak sme získali len sprostredkované informácie, čo sa po vyrabovaní hovorilo medzi obyvateľmi lokality.

„Videla som ako ich brali na nákladné auto. Za hodinu sa už rabovalo. Nábytky, všetko rozobrali. Prišlo viac gardistov [...] to všetko gardisti pobrali. Jeden gardista hovoril otcovi: „Janko, ty si sprostý, to si nevieš nakradnúť?!““ (Ž., 1929).

V ojedinelých prípadoch spomínajúci uviedli, že vinníci zloději boli vypátraní a museli veci z rabovky vrátiť do domu, ktorý bol opätovne zapečatený až do verejnej dražby. Najpočetnejšie a detailnejšie sú v spomienkach opisy dražieb židovského majetku. Boli verejne vyhlasované a diali sa na verejnom priestranstve priamo pred židovskými domami. Miestni predstavitelia štátu – notári, okresní náčelníci, pracovníci daňového úradu za asistencie miestnych gardistov dražili predmety dennej potreby, nábytok, šatstvo, kuchynský riad všetkým „na očiach“. Respondenti videli, kto predával, aj kto kupoval. Videné situácie opisovali a komentovali rozlične, s menším či väčším pochopením tých, ktorí nakupovali. V časti výpovedí nájdeme konštatovanie, že na dražbách sa zúčastnili nie miestni, ale ľudia z okolia.

Významným tematickým okruhom vo výpovediach pamätníkov je obdobie návratu židovských obyvateľov do lokality po skončení vojny. Najpočetnejšie sú konštatovania, že z miestnych židovských obyvateľov sa po vojne nikto nevrátil.

Ďalšie spomienky hovoria o jednom-dvoch, ktorí sa po vojne nakrátko v dedine či meste objavili, no nikto nezostal dlho. Židovskí susedia, ktorým sa podarilo holokaust prežiť, sa spravidla rozhodli začať svoj povojnový život vo väčších sídlach. Niektorí respondenti spomínajú, že židia z ich dediny/mesta sa rozhodli emigrovať do Spojených štátov amerických, neskôr do Izraela. Časť respondentov, ktorí mali pred vojnou so svojimi židovskými susedmi priateľské vzťahy, udržiavali ich aj po vojne, keď sa títo už odsťahovali, najčastejšie aspoň korešpondenčne. Usudzujúc podľa výpovedí – osud arizovaných majetkov miestnych židov zostal pre našich respondentov zväčša neznámy. Bol prevrstvený komunistickým znárodnením po februári 1948.

Záver každého rozhovoru sme venovali otázke osudu miestnych gardistov po vojne a komunikácii zažitých udalostí respondentmi v rodine či v lokalite.

Čo sa týka povojnových osudov miestnych gardistov v prevahe boli odpovede, ktoré konštatovali, že „gardisti zahodili uniformy“ (Ž., 1920) a pokračovali v živote v tej istej lokalite aj naďalej. Podľa spomínajúcich mnohí vstúpili do Komunistickej strany a stali sa aktívnymi komunistami.

„...členovia HG v dedine boli gardisti, a potom komunisti [...] Po vojne prezliekli kabát, boli veľkí funkcionári komunistickí. Tak im vykrikoval: „Ešči mate uši stlačené po tych gardistických čiapkach a už ste veľkí komunisti!“ Na ďalší deň ma brala Štátna bezpečnosť do väzenia.“ (m., 1924)

V spomienkach pamätníkov sa častejšie objavuje konštatovanie, že gardisti – aktéri arizácií a deportácií – neboli potrestaní za činy a správanie sa voči židom, ale aj k iným spoluobčanom počas slovenského štátu.

„...gardisti mali moc, ...ale k nam dobri buli ...keď prišla fronta, tak buli šitke zas partizani, išli do lesa [...] ved' to buli naši otcovia, bratia, mužovia, nemohli sme ich súdiť...“ (Ž., 1920).

Odpovede na otázku komunikácie, odovzdávania zažitej skúsenosti a udalostí počas vojnového slovenského štátu boli viac-menej totožné. Väčšina respondentov o svojich zážitkoch hovorí iba so svojimi rovesníkmi, ktorí tú dobu tiež zažili. Malý počet z oslovených uviedol, že o svojich zážitkoch hovoria aj svojim rodinným príslušníkom, deťom a vnúčatám.

„...my sme museli držať hubu a krok. Vo Zvolene mali Nemci dosť veľký štáb, dali sa dohromady so Slovákami niektorými, s gardistami spolupracovali, to bolo tabu.“ (ž., 1925)

ZHRNUTIE

V rokoch 2011 a 2012 sa uskutočnil na Slovensku prvý kvalitatívny výskum metódou oral history, ktorého cieľovou skupinou, výskumnou vzorkou boli nežidovskí svedkovia obdobia vojnového slovenského štátu. Hlavnou podmienkou výskumu bola ochota ľudí vyrozprávať udalosti, ktoré videli na vlastné oči a tieto predstavovali v praxi realizované protižidovské nariadenia. Svedectvá zachytené kamerou predstavujú procesy odohrávané sa (predovšetkým) v období rokov 1938 až 1945 na mikroúrovni slovenskej spoločnosti. Ide o subjektívne vyrozprávané zážitky, tak ako si ich jednotliví respondenti zapamätali a ako ich chceli sprostredkovať ďalej.

Dôležitým zistením, ktoré výskum priniesol, je *dôvod prečo* sa pamätníci rozhodli vypovedať. Skupina ľudí, ktorí poskytli interview, netvorí síce reprezentatívnu vzorku, ale spája ich dôležitý moment, prečo sa stali súčasťou nášho výskumu. Sú to ľudia, ktorí deklarovali pozitívne až priateľské vzťahy so svojimi židovskými susedmi v sledovanom historickom období, časť z nich im aktívne pomáhala získať falošnú identitu, utiecť alebo ukryť sa. Zároveň respondentov spája ich konfesijná príslušnosť – sú v prevažnej väčšine nekatolíci: príslušníci evanjelickej, gréckokatolíckej, resp. pravoslávnej cirkvi na Slovensku.

Z hľadiska vekovej štruktúry tvorili respondenti 3 vekové kategórie: tí, ktorí počas vojnového slovenského štátu boli dospelí (26,7 %), tínedžeri vo veku 12-17 rokov (33,3 %) a deti pod 12 rokov (40 %). Vek spomínajúcich v čase udalostí, o ktorých vypovedali, bol ďalším významným determinantom obsahu výpovedí, teda toho, o čom hovorili.

Z jednotlivých svedectiev bolo možné vybrať tematické okruhy, ktorým sa spomínajúci venovali najobširnejšie:

- osobné a rodinné vzťahy ku židovským susedom (u najstaršej vekovej kategórie spojené s komparáciou situácie pred rokom 1939);
- prejavy protižidovských nálad a realizácia protižidovských nariadení na lokálnej úrovni (arizácie, deportácie, dražby židovského majetku);
- konanie reprezentantov štátnej, politickej moci, miestnych elít, donucovacích zložiek (HG, polícia);
- situácia po skončení vojny – eventúálny návrat židovských susedov, osud miestnych gardistov;

- komunikovanie zažitých skúseností v povojnovom období, resp. v súčasnosti.
- Získané výpovede svojím obsahom nabúravadajú stereotypy viažuce sa k vojnovému slovenskému štátu a jeho reflexiám v časti spoločnosti Slovenska aj v súčasnosti – o usmievavom Slovensku, prajnej oáze pokoja a hojnosti, kde sa mohli „konečne“ realizovať Slováci. Spomienky nekatolíckych obyvateľov miest a dedín na netolerantné, až arogantné prejavy miestnych katolíckych politických aj duchovných autorít, zastrasovanie, kategorizovanie obyvateľov a ich sociálnu diskrimináciu podávajú iný obraz. Vypovedajú o tom, že aj v nežidovskej populácii boli jedni „rovni a ešte rovnejší“. Respondenti na 90 % patrili ku nežidovskej časti obyvateľstva, ktorá sa hlásila k nekatolíckym cirkvám – evanjelickej, gréckokatolíckej a pravoslávnej. V spomienkach významne zaznieva informácia o nerovnakom postavení katolíkov a nekatolíkov vo vtedajšej spoločnosti Slovenska.

Ďalší stereotyp, ktorý získané svedectvá narušuje je ten o bohatých nepracujúcich židoch, žijúcich z mozol'ov Slovákov. Väčšina z nakrútených výpovedí hovorí o židoch, malých a stredných roľníkoch, resp. malých podnikateľoch a obchodníkoch, ktorí ale zohrávali významnú ekonomickú úlohu v rámci miestneho hospodárstva. Zároveň respondenti kreujú v spomienkach obraz svojich židovských susedov ako príslušníkov kultúrne odlišnej skupiny, ktorú charakterizovala vo všeobecnosti vyššia gramotnosť, pozitívny vzťah ku vzdelaniu ako hodnote, súdržnosť a lepší prehľad o spoločenskom dianí.

Vo výpovediach je možné nájsť obrazy realizácie protižidovských nariadení na lokálnej úrovni a ambivalentne vykresľovanú úlohu miestnych politických a mocenských špičiek, ako aj radových gardistov – miestnych mužských obyvateľov. Na jednej strane spektra gardisti, resp. iní obyvatelia bažiaci za majetkom, vyžívajúci sa v ponižovaní židov na verejnosti, aj pri deportáciách, na druhej strane gardisti varujúci pred raziami a transportmi, spolupracujúci s odbojom. Práve tu sa ako hendikep prejavil vek pamätníkov: ako detskí, mladí obyvatelia videli situácie len z pohľadu divákov, nepoznali a v reálnom čase ako deti nevedeli zväčša odčítať pozadie udalostí a (možno) ani primárne zámery a ciele ich aktérov. To isté platí aj o prípadných opisoch či skôr komentároch týkajúcich sa arizácií. Tieto sa jednak dostávajú v chronológii spomienok až za deportácie, hoci v skutočnosti im predchádzali a v podstate ich akcelerovali. Zároveň sú arizácie hodnotené ambivalentne. Časť spomínajúcich konštatuje: išlo o politickú protekciu, arizovali „gardisti a veľkí ľudáci“. Časť pripúšťa, že aj v ich rodine mali takých, čo si požiadali o obchod či dielňu po židoch, no jedným dychom dodávajú – riadili sa platnými zákonmi a obchod si kúpili.

Paradoxne negatívnejšie sú vo výpovediach opisované a hodnotené verejné dražby hnutelného majetku zo židovských domácností. Hoci išlo o predmety výrazne nižšej peňažnej hodnoty ako v prípade domového a podnikového majetku. A možno práve pre ten privátny až intímny rozmer, ktorý v sebe predmety dražby niesli, a aj pre verejný charakter „nakupovania“ v zachytených svedectvách cítiť odtiene pohrdania,

odsúdenia či snahy vysvetliť účasť na dražbách zlou sociálnou situáciou nakupujúcich.

Obdobie po skončení vojny a návrat židovských susedov domov je v spomienkach opisovaný stroho. Svedkovia konštatujú, že sa nikto alebo len málokto vrátil, nevedia (alebo si nespomínajú) takmer nič o tom, či sa im podarilo získať vlastný majetok späť alebo kompenzáciu zaň. Takmer jednohlasne však konštatujú – nezostali u nás, odišli do väčšieho mesta, mimo územie Slovenska, po páde komunistického režimu sa začali vracat' so svojimi potomkami do rodnej obce, mesta.

Povojnové vysporiadanie sa nástupníckeho československého štátu s aktérmi arizácií a deportácií nie je súčasťou spomienok, resp. svedkovia sa nepamätajú na to, že by miestni gardisti či arizátori boli potrestaní. Výnimočne krúti ušli ešte pred oslobodením alebo tesne po ňom, obávajú sa trestu. Ostatní, „obyčajní gardisti“ ostali žiť na tom istom mieste a plynulo sa zaradili do každodenného povojnového života. Ich činy sa zdajú, usudzujúc podľa spomienok najstarších pamätníkov, dnes premlčané. Časť svedkov vymenúva najznámejších lokálnych gardistov, gazdov, ktorí viezli na vlastných vozoch židov k transportu. Spontánne ich, až na výnimky, nehodnotia a neodsudzujú. Z celého korpusu respondentov len traja explicitne a výrazne odsúdili počínanie konkrétnych menovaných gardistov, s konštatovaním, že za ich zločiny neprišiel trest. Časť svedkov gardistov nemenuje, hoci ich po mene pozná, berú ohľad na potomstvo, ktoré už v dvoch, možno troch ďalších generáciách žije v lokalite.

Súbor získaných výpovedí – spomienok skupiny nežidovských respondentov – predstavuje základnú databázu obrazov minulosti, resp. reprezentácií, ktoré sa v generácii najstarších pamätníkov zdieľajú o živote a osudoch židov počas holokaustu na Slovensku. Uvedené primárne zistenia z výskumu je možné vnímať ako vstupnú informáciu o štruktúrovanom korpuse výpovedí, ktoré je potrebné ďalej detailne rozanalyzovať. Naznačujú možné smerovania a línie analýz, ako aj interpretácií jednotlivých výpovedí. Sú vítaným kvalitatívnym vkladom do našich súčasných poznatkov o obsahoch spomínania na udalosti, ktoré tvorili holokaust na Slovensku. Prinášajú jeho subjektívne vnímané a zapamätané podoby na mikroúrovni spoločnosti Slovenska.

Zachytené spomienky, verejné reprezentácie charakterizuje častá ambivalentnosť v hodnotení sledovaných historických udalostí, ako aj symptómy mlčania, až nezájmu a vytesňovania spomienok. Tieto prejavy upozorňujú na fakt, že aj nežidovskí pamätníci vojnového slovenského štátu a holokaustu na Slovensku, sú touto skúsenosťou traumatizovaní. Ich spomínanie na obdobie ľudáckeho režimu slovenského štátu ovplyvňujú aj skúsenosti z ďalšej, komunistickej totality, ako aj súčasné vzory a politiky spomínania na uvedené historické obdobia u nás.

Ak vychádzame z psychologického chápania kolektívnej pamäti (kde minulosť predurčuje prítomnosť), kľúčovú rolu hrá analógia medzi traumou kolektívnou a traumou jednotlivca. Traumatická udalosť, v našom prípade konfrontácia slovenskej majority s vlastným životom v totalitnom režime podieľajúcom sa na genocíde svojho

židovského obyvateľstva, otriasla kognitívnymi aj morálnymi rámcami, ktoré sú súčasťou ich/našej identity a kultúry. Francúzsky filozof a sociológ Maurice Halbwachs (Halbwachs 2010) pripomína, že kolektívna pamäť je zložená vždy z konkrétnych aktov spomínania jednotlivcov, ktoré sú vymedzené sociálnymi rámcami pamäti. Podobne americký sociológ Neil J. Smelser tvrdí, že nositeľmi kolektívnej traumy sú jednotlivci, ktorí ju formulujú jazykom spoločnej kultúry. Aby sa táto trauma stala verejnou, musí sa stať predmetom „verejnej naratívnej práce autorít“, ktoré majú záujem, aby zdieľaná trauma získala verejný význam. Premena súkromnej traumy na verejnú je teda dlhý a konfliktný proces, v ktorom rozličné skupiny zápasia o významy prisudzované traumatickej udalosti. Tieto zápasy sú prirodzenou súčasťou toho, čomu sa hovorí „politika pamäti“, „politika spomínania“ (Smelser 2004: 31-59).

Ak cez túto prizmu konceptu verejnej traumy pozorujem súčasnú spoločnosť Slovenska, konštatujem, že vo verejnom diskurze existujú formalizované postupy – politiky spomínania na sledované historické obdobie našich dejín.⁸ Majú vplyv na aktuálnu podobu a obsahy reprezentácií vojnového slovenského štátu, židovsko-nežidovských vzťahov vo výpovediach, ktoré zachytil náš výskum. Je zrejmé, že vyrovnávanie sa s minulosťou je dlhý proces, do ktorého vstupuje viacero faktorov. Samotná zmena spoločensko-politických podmienok na Slovensku po roku 1989 bola len jeho začiatkom.

⁸ Počas roka existuje v našom kalendári viacero historických dátumom, ktoré sú príležitosťou na realizáciu „politiky pamäti“ – dátumy spojené s existenciou vojnového slovenského štátu, pamätné dni medzinárodný (27.1.) i národný (9.9.) venovaný spomienke na obeť holokaustu a pod. Reflektovanie a reprezentácie spomínaného historického obdobia nie sú však jednoznačné, ale ambivalentné (Vrzgulová 2013: 173-181). Tento fakt ovplyvňuje aj obsahy spomienok nežidovských pamätníkov zachytené v našom oral history výskume.